

ДОСЛІДЖЕННЯ МОНАСТИРЯ В СЕЛИЩІ ПІДКАМІНЬ НА ЛЬВІВЩИНІ

Сучасне селище Підкамінь розташоване на межі двох природно-географічних областей – Західного Поділля та Малого Полісся. Воно займає частину Волино-Подільської височини і розміщене на стику Вороняцько-Кременецького горбогір'я. З північного заходу на південний схід через Підкамінь проходять горбисті пасма Медоборів, що складаються з окремих гряд, кряжів, конусоподібних скелястих горбів, котрі нерідко піднімаються над місцевістю на висоту 50–60 м. Окремо на місцевості виділяють кам'яністі вапнякові заліснені та оголені горби-стрімчаки, породжені ще у глибинах прадавнього Сарматського моря (15–20 млн. років тому). Місцевість Підкаменя прорізана численними ярами та балками. Тут бере початок багато струмків, які впадають у річки Ікву та Серет.

Природнокліматичні умови сприяли порівняно ранньому заселенню навколишніх територій. У селищі та поблизу знайдено кам'яні знаряддя, які є характерними для археологічних культур неоліту та мідно-бронзового віку [Гудима, 2004, с. 25]. Із недалеких околиць Підкаменя відомі знахідки, що належали племенам висоцької культури, населенню римського, ранньослов'янського і давньоруського часу, могильник періоду раннього середньовіччя [Онищук, 2001; Бандрівський, 1992, с. 5–6].

За твердженням К. Зукєвіча, перша писемна згадка про селище поміщена у польських монастирських хроніках і датується 1245 р. Писемну згадку пов'язують із появою у Підкамені ченців-домініканців. Автор твердить, що засновником монастиря був польський місіонер, домініканець Я. Одровондж, якого він навіть вважає засновником Домініканського монастиря у Києві [Zukiewicz, 1907, s. 5]. Однак наведена інформація вимагає критичного підходу, бо саме у ній у часи середньовіччя закладалися певні ідеологічні підвалини і тому окремі документи стосовно їх автентичності не зовсім правильно та синхронно відповідають відомим історичним подіям, а отже, можуть мати пізніше походження.

З історії відомо, що чернечий Орден домініканців виник у Європі на початку XIII ст. Його виникнення пов'язують з іменем іспанського місіонера Домініка Гузмана, який народився близько 1170 р., здобув престижну богословську освіту, у 1195 р. був висвячений та отримав посаду каноніка в єпископській консисторії. Але Домінік відмовився від запропонованої посади архієпископа і повністю віддав себе місіонерській праці із іновірцями. У 1216 р. папа Гонорій III почав закладати основи для майбутнього чернечого ордену, в основі якого мала лежати матеріальна убогість, релігійна відданість, праведність та покірність. Домінік Гузман одним із перших підтримав ідею папи римського і став фактичним виконавцем його задуму. Після смерті Домініка (1221) папа Григорій IX канонізував його у лику святих [Житіє святих, 1998, с. 163–165] і з цього часу орден стали називати Домініканським.

Перша писемна згадка про Підкамінь, що виявлена у фондах відділу давніх актів Центрального Державного Історичного Архіву України у Львові, значиться під 1441 р. Писемні матеріали засвідчують передачу шляхтичу Петру Цебровському, що походив із Жабокруків, у приватну власність села Підкамінь. В архівних матеріалах відзначено величну забудову замку Цебровського та костелу, споруджених на крутому скелястому урвищі у Підкамені.

Зазначені пам'ятки у зруйнованому та у значно перебудованому вигляді дійшли до наших днів. Зараз вони утворюють великий архітектурний комплекс, що займає площу близько 10 га. У забудові головного храму, каплиці, оборонних укріплень, житлових та господарсько-адміністративних приміщень відзначається поєднання різних архітектурних стилів (готика, бароко, ренесанс), що свідчить про їхню періодичну перебудову та добудову, яку пов'язують із численними пожежами та руйнуваннями пам'яток.

Монастир у Підкамені знаходиться з південної сторони селища на висоті одному з відрогів добре виділеного гористого пасма, що сягає у висоту близько 200 м над середнім рівнем розташування центральної частини сучасного населеного пункту. Гористе пасмо займає доволі широку (бл. 1,5 км) продовгугату смугу (4–5 км), яка направлена у південно-східному напрямі в сторону с. Немач. Гориста місцевість, де знаходиться монастир, має нестійкий та нерівномірний ґрунтовий покрив. В окремих місцях поверхню височини прорізають виступаючі безформні кам'яні глиби, а у інших відзначаються ями, западини та печерні порожнини, які, вірогідно, утворилися від вибирання каменю, піску чи інших матеріалів.

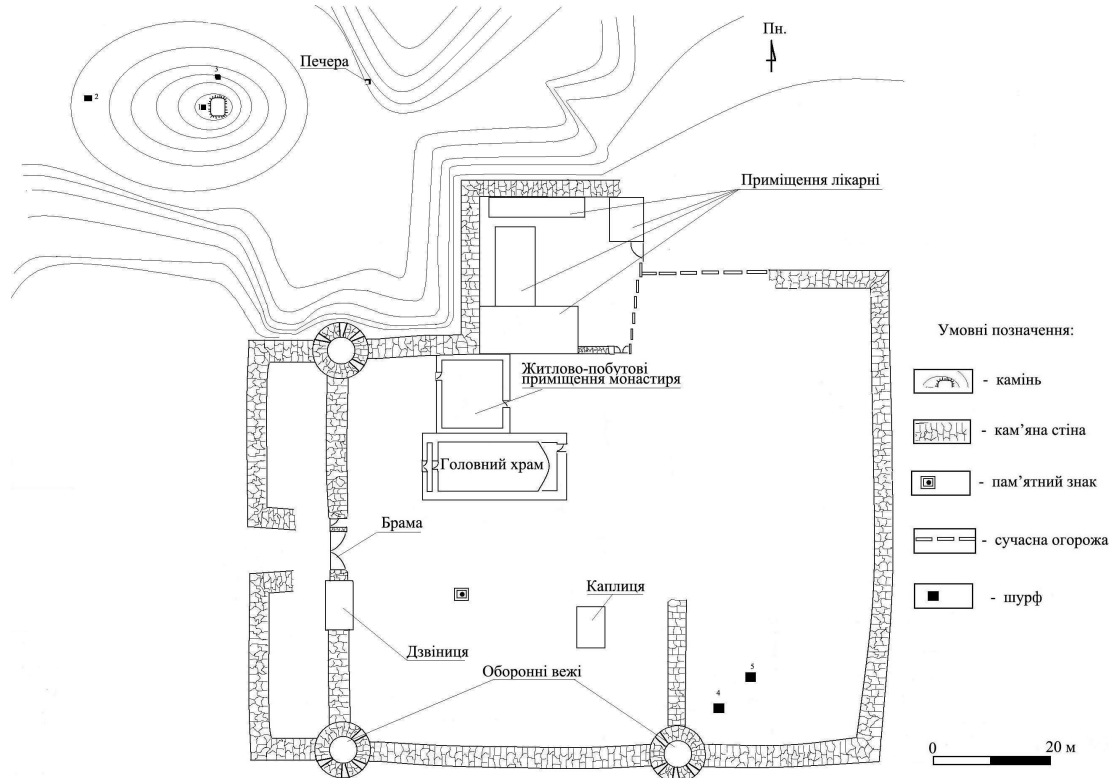

Рис. 1. План оборонних укріплень монастиря в с. Підкаміні з зазначенням місць виконання розвідкових робіт

Fig. 1. Plan of defensive fortifications of cloister in Pidkamin' with marked places of carrying out of surveys

Монастир разом із замком мав добрий захист, який tworили потужні основні та допоміжні оборонні стіни, вимуровані із каменю. Основні захисні мури зараз мають висоту 3,7–4 м та ширину близько 2 м. План забудови монастиря мав форму, близьку до прямокутника, яка розміщена довшою стороною у напрямі схід – захід. Забудова замку у формі квадрату примикала до монастирських приміщень із північної сторони.

Серед споруд монастирського двору величністю забудови відзначається центральний монастирський храм, який має багате зовнішнє скульптурно-архітектурне оздоблення. Ширина храму – 28 м, довжина – 55 м, висота – близько 40 м. Забудова споруди виконана у готичному стилі. В окремих місцях на внутрішніх стінах будівлі збереглися фрескові зображення. Загалом приміщення храму поруйноване та сильно занедбане (побиті вікна, поламані двері, розкритими виявилось 5 крипт, відсутнє покриття долівки, обсіпана штукатурка стін, тощо).

Варто зауважити, що для будівництва храму поряд із каменями використано різні типи цеглин. Переважаючу більшість складає цегла-пальчатка, яка появилася у XV та широко використовувалася в будівництві упродовж XVI–XVII ст. Під час обстеження оборонних стін, сторожових веж та монастирських будівель поміж каменями та пальчаткою виявлено кладку з тонких (3–4 см) продовгугатих цеглин, які за характерною формою, розмірами, випалом та

структурою глиняного тіста нагадують давньоруську плінфу. Із плінфи забудований притвор головного храму монастиря. Наявність плінфи серед пізніших будівельних матеріалів може бути свідченням існування раніших забудов, із яких використали будівельний матеріал.

Потрапити на територію монастиря можна було лише через західні або східні ворота (рис. 1). Територію монастирського двору захищали високі мури та кутові потужні вежі. На сьогодні збереглися лише округлі стіни трьох веж. На основі залишків перекриття можна твердити, що вони мали три поверхові рівні. Вежі, що знаходилася на північно-східному куті монастиря та Східних воріт, зараз не існує. Від них залишився фрагмент потужної кам'яної стіни, залишки зруйнованих фундаментів, окремі архітектурні оздоблювальні фрагменти із надбрамних конструкцій та дорога, викладена із тесаних каменів.

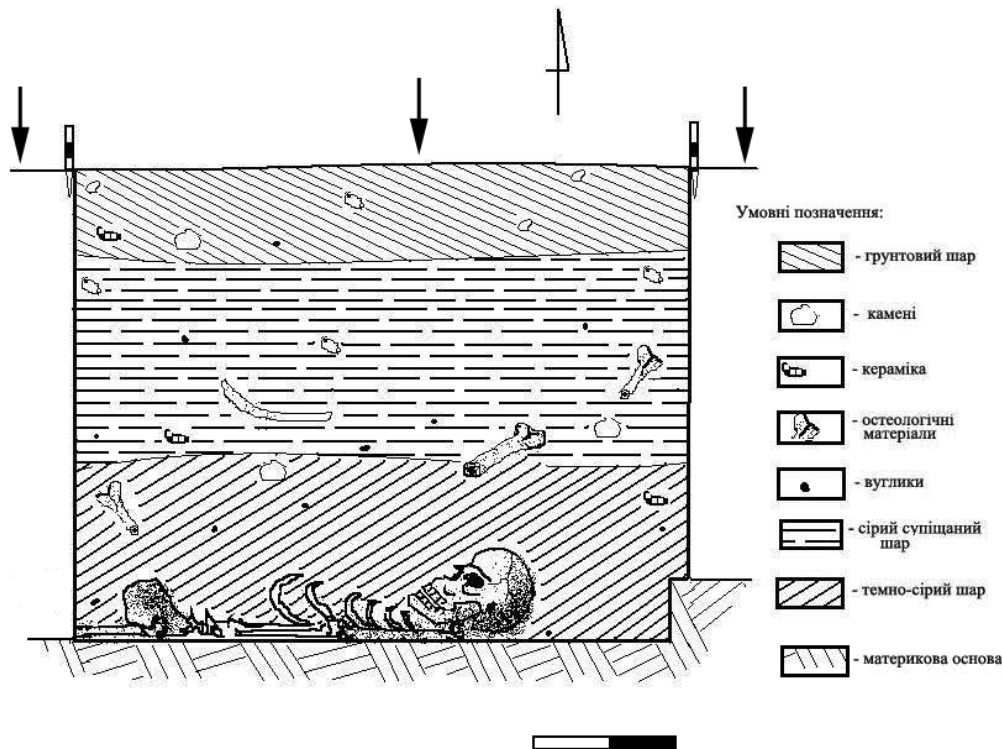

Рис. 2. Стратиграфія північної стінки шурфа 1
Fig. 2. Stratigraphy of northern trench 1

Діючими є лише західні ворота. У них виділяється міцна монастирська брама, кована хвіртка, надбрамні консулі із бійницями та інші традиційні для середньовіччя елементи фортифікацій.

Археологічні дослідження проведено на внутрішній та навколишній монастирській території (рис. 1). Слід зауважити, що з північного боку монастиря (між монастирем та “Каменем”) знаходиться “Велика печера”, яка була вирубана у кам'яній основі гори. Пам'ятка ще вимагає детального окремого дослідження.

З північного боку пам'ятки увагу привертає велетенський камінь, який на вершині гори помітно виділяється великими розмірами. Ще й досі із “Каменем” пов'язують численні легенди та перекази і навіть вважають, що він нього походить теперішня назва селища.

“Камінь” привертав до себе увагу багатьох дослідників. Цікаві відомості про нього наприкінці минулого століття подав архітектор М. Рожко [Рожко, 1996, с. 192–193]. Крім невеликої поховальної ніші, видовбаної на верхівці каменя, дослідник виявив на поверхні численні “врубки”, “врізи”, “пази”, які, на його думку, свідчать про стародавню архітектурну забудову. На основі слідів, виявлених від архітектурних конструкцій, М. Рожко виконав

гіпотетичну реконструкцію споруди, чим існування на “Камені” стародавнього ранньохристиянського храму.

У польовому сезоні поблизу Каменя виконано розвідкові археологічні роботи (рис. 2), внаслідок яких виявлено остеологічні матеріали та різні знахідки доби середньовіччя.

Шурф 1 розміром 1×1 м закладено із західної сторони “Каменя” на відстані 10 м від його середньої частини. Розбивку шурфа виконано у відповідності до просторової орієнтації. Верхній шар (до 0,2 м) становив дернове супіщане покриття сірого кольору, у якому зрідка траплялися кусочки дрібного вапнякового каміння.

На глибині 0,2–0,4 м від рівня поверхні виявлено хаотичний “засип” людських кісток від кількох давніших поховань. У шурфі на зазначеній глибині виявлено 262 кістки. Знайдено фрагмент черепної коробки, розламану нижню щелепу, 34 ребра, 4 плечові, 5 ліктьових, 4 променевих, 9 великих та малих гомілкових кісток, 6 ключиць, 3 лопатки, 4 тазові кістки, 92 хребці та понад 100 дрібних кісток, які належать до групи нижніх та верхніх кінцівок (фаланги пальців, плесна, заплесна, човноподібні, таранні та інші кістки). Чимало остеологічних матеріалів залишилося у стінках шурфа.

На глибині 0,4–0,6 м культурний шар відзначається темнуватим відтінком. У шарі відзначено помітне зменшення остеологічних знахідок та певну відмінність у стані збереження кісткових матеріалів. Кістки мали значний ступінь розкладу, тобто порівняно більшу архаїчність. Матеріали знаходилися у хаотично розкиданому положенні. Виявлено механічно пошкоджену тазову кістку, кілька хребців, ребер, лопатку, 2 стегнових кістки із яких одна була розламала.

У шурфі на глибині 0,6–0,8 м виявлено безінвентарне захоронення. На основі характерних краніологічних та диморфологічних ознак встановлено, що остеологічні матеріали належать індивиду чоловічої статі. Аналіз ступеня облітерації черепних швів дає підстави твердити, що похованому було 50–55 років. Покійник лежав у випростаному положенні. Кістки правої руки лежали вздовж тулуба, а лівої – опинилися під зрізом північної стінки шурфа. Раніше порушеними у похованні виявилися кістки таза та нижніх кінцівок, які не відповідали антропологічній конституції індивіда. На остеологічних матеріалах не виявлено слідів механічних пошкоджень, переломів та відзначено нормальні для функціонування нижнього рухового апарату кульшові отвори, куди входять стегнові кістки. Це дає підстави висловити припущення, що їх витягнули з поховання випадково або у процесі якихось робіт.

На глибині 0,8 м під чорним гумусоподібним шаром відкривається світлого кольору піщана материкова основа. У питанні залягання шарів та фіксації знахідок найкраще відображення дає північна стінка шурфа, у якій залишилися кісткові рештки (рис. 3).

Шурф 2 (2×2 м) закладено у західному підніжжі пагорба, на відстані 100 м від середньої частини “Каменя” (рис. 2). У закладеному шурфі на глибині 0,2 м під стійким дерновим покриттям виявлено поховальну плиту. Вона витесана із вапнякового каменя і мала прямокутну форму (1,6×0,4 м). По периметру плити знаходилась вирізана неглибока (до 1 см) канавка шириною близько 2 см. На плиті висічено зображення рівнораменного хреста, що має висоту 0,5 м, ширину – 0,2 м. Хрест опирався у підтрикутну фігуру, яка нагадує насип могили. На плиті зафіксовано характерні неглибокі округлої форми ямкоподібні заглиблення, які,

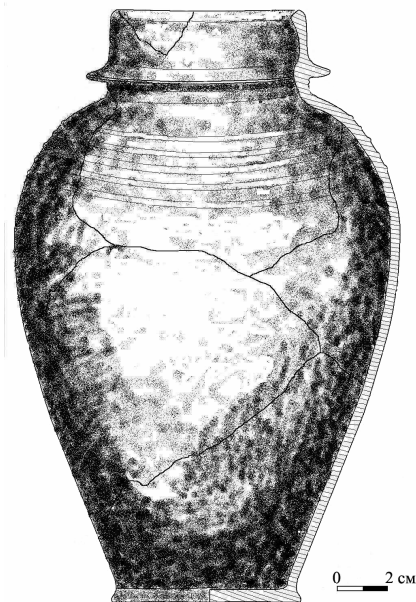

Рис. 3. Давньоруський горщик (XII–XIII ст.)

Fig. 3. Old Russ pot (XII–XIII centuries)

вірогідно, утворилися внаслідок впливу комплексу природних чинників (дощ, мороз, вивітрювання тощо).

Подібні підплитові поховання виявлено на середньовічному кладовищі в Уневі. Їх попередньо датовано XVI–XVII ст. Враховуючи прохання монахів монастиря виявлене підплитове поховання не досліджувалося.

Шурф 3 розміром 1×1 м закладено приблизно в середній частині північного схилу пагорба, на відстані 46 м від середньої частини “Каменя” у північному напрямі (рис. 2). Верхній ґрунтово-дерновий шар, що має товщину близько 0,2 м, представлений легкою сіро-піскуватою сумішшю у якій виявлено кілька дрібненьких вапнякових каменів, декілька вугликів, кусочки перегнилої деревини та ін.

На глибині 0,2–0,6 м відзначено залягання супіщаного світло-коричневого шару, у якому знайдено кілька невиразних тонкостінних фрагментів керамічного посуду сірого кольору та глиняної обмазки.

На глибині 0,6 м у південно-західному куті шурфа 3 зафіксовано великий вапняковий камінь, який отримав продовження у південній та західній стінках шурфа. Із глибини 0,6 до 1 м у шурфі (рис. 6) відзначено потужний темно-коричневий шар, у якому знайдено фрагменти керамічного посуду періоду Київської Русі.

Серед знахідок привертають увагу уламки двох давньоруських амфор-рок.

Одна із них представлена великим фрагментом (рис. 4),

інша – меншими. Амфорки

мали майже однакові розміри, добре вигладжену поверхню, високо підняті та майже вертикально напрямлені вінця, які у верхній частині мали ледь помітне звуження (D 18, D 17), а також добре виділений бічний бортик у вигляді загостреного носика, який є опущеним від верхньої частини шийки на 4 та 3,5 см.

Фрагменти амфорок мають майже однакову товщину стінок, але різний колір (менший – сірувато-коричневий, більший – цеглястий). За зовнішнім виглядом більшого фрагмента амфорки можна відзначити, що виріб мав опуклобоку форму та об’єм близько 4,5–5 л.

На плечиках амфорки виділяється орнаментация у вигляді п’яти врізаних у основу горизонтальних ліній. Також привертають увагу уламки кількох опуклобоких горщиків XII–XIII ст., невеликий уламок конічної миски та фрагменти покришок.

Дослідження темно-коричневого культурного шару у шурфі дає підстави твердити, що його формування відбулося за рахунок перегнилих органічних решток, найімовірніше деревини

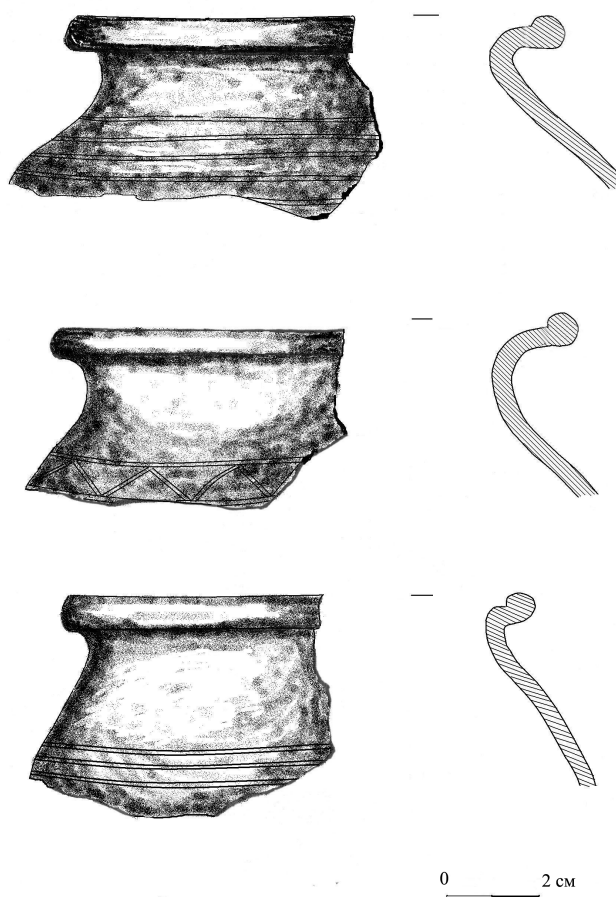

Рис. 4. Фрагменти давньоруського посуду (XIII ст.)

Fig. 4. Fragments of Old Russ ware (XIII century)

(дуба). На нашу думку, темно-коричневий шар міг утворитися від перегнилої деревини, із якої збудована напівземляна споруда.

Західна сторона монастиря. У західній околиці культурний шар майже відсутній. Тонкий ґрунтовий покрив здебільшого залягає на кам'яну основу гори. У багатьох місцях на поверхню ґрунту виходить камінь. В потужній основі західного схилу у різних місцях зафіксовано вісім каменеломень. У багатьох з них порівняно пізно утворено скельні навісти, гроти та печерні порожнини.

Одна із найдавніших печерних порожнин, що знаходиться приблизно у середній частині гори з південно-західного боку від приміщень сучасного монастиря, могла мати давнє практичне призначення. Печеру видовбано у шарі м'яких піщаних та гіпсово-вапнякових відкладах неогенового періоду. Печерна порожнина має форму низького, нерівного та доволі продовгуватого підземного коридору з невеликими побічними нішами, заглибленнями та короткими відгалуженнями. На стелі печери простежуються сліди від кіптяви, продовгуваті та глибокі тріщини, які сприяють добрій вентиляції. Печера має низьке овальне склепіння висотою 0,9–1,2 м. Ширина основного коридору, який виділяється піщаною долівкою, становить 3–4 м.

Південна сторона монастиря відзначається пологішим схилом та нерівною поверхнею. Поблизу південних монастирських мурів культурний шар відсутній. Під ґрунтовим покривом знаходиться кам'яна основа гори. У окремих місцях камені виступають на поверхню. У ґрунтовому шарі зустрічаються, переважно, невеликі вапнякові камені. Відзначено наявність глибоких ям, ровів та різної форми заглиблень, які, вірогідно, утворилися внаслідок добування каменів. На відстані 50–80 м від оборонної стіни монастиря у південному напрямі (на сільських городах) на поверхні ґрунту виявлено кілька фрагментів тонкостінної кераміки, яку можна віднести до XVI–XVII ст. Керамічні уламки мають сірий колір, багату орнаментацию, виконану у вигляді комбінації прямих та зигзагоподібних ліній, яку зроблено при допомозі спеціальних інструментів. Вироби належали великим горщикам. Діаметр вінець одного з них, що мав опуклобоку форму, становив 34 см, іншого, злегка біконічної форми – 28 см.

Східна сторона монастиря мала подвійну оборонну стіну. Внутрішня стіна разом із східною брамою зруйнована раніше, а зовнішня, що має висоту близько 3 м та ширину у верхній частині близько 1,5 м, межує із сусідніми забудовами селища.

Кам'яні мурі зовнішньої та внутрішньої стін викладені з цегли-пальчатки та каменів. Колись у зовнішній монастирській стіні знаходилося три хвіртки, через які прочанам можна було потрапити на територію монастирського двору. Від колишніх проходів – хвіртків у стінах залишилися характерні замуrowані аркоподібні ніші, які мали висоту близько 2,5 м та ширину майже 2 м.

У східній частині монастиря виявлено кілька невеликих фрагментів середньовічної кераміки та скляних виробів. Уламки кераміки належали кільком горщикам, а вироби зі скла – невеликій пляшці та двом чашоподібним посудинам. На фрагменті одного із скляних тонкостінних виробів було нанесено зображення у вигляді міфічних рослинних мотивів. З поверхні скла зафіксовані характерні сріблясті відшарування, які спричинені ерозійними процесами. Тут закладено два розвідкові шурфи (між внутрішньою та зовнішньою оборонними стінами) (рис. 1).

Шурф 4 (1×1) орієнтовно знаходився поблизу кутової південно-західної частини оборонного муру. Загалом до глибини 0,7 м заповнення у шурфі надзвичайно перемішане, хоча можна виділити три шари.

Верхній (до 0,2 м) – ґрунтовий шар, який має злегка сіруватий колір, в основному, є сильно перемішаний із будівельним сміттям. У середньому шарі (глибина 0,2–0,45 м) відзначено кілька металевих знахідок (осколки від снарядів, частина металевої миски, колючий дріт, цвяхи й ін.), куски цегли-пальчатки, вапнякові камені, кістки тварин.

Особливий інтерес викликали знахідки трьох невеликих фрагментів від мармурових шліфованих темно-коричневого кольору плит із заглибленим епіграфічним надписом, який виконаний латинським шрифтом. Надпис був виділений позолоченими літерами. На першому

фрагменті літери нанесені великими буквами, а на двох інших – меншими. Їх зміст поки-що не визначено. Попередньо відзначимо, що маємо фрагменти двох посвячувальних плит. Про одну із них згадується у роботі польського історика XIX ст. Садока Баронча за 1870 р. Автор пише, що величну, посвячувальну плиту було встановлено у вівтарній частині головного храму ще у XVI ст., однак не наводить її змісту.

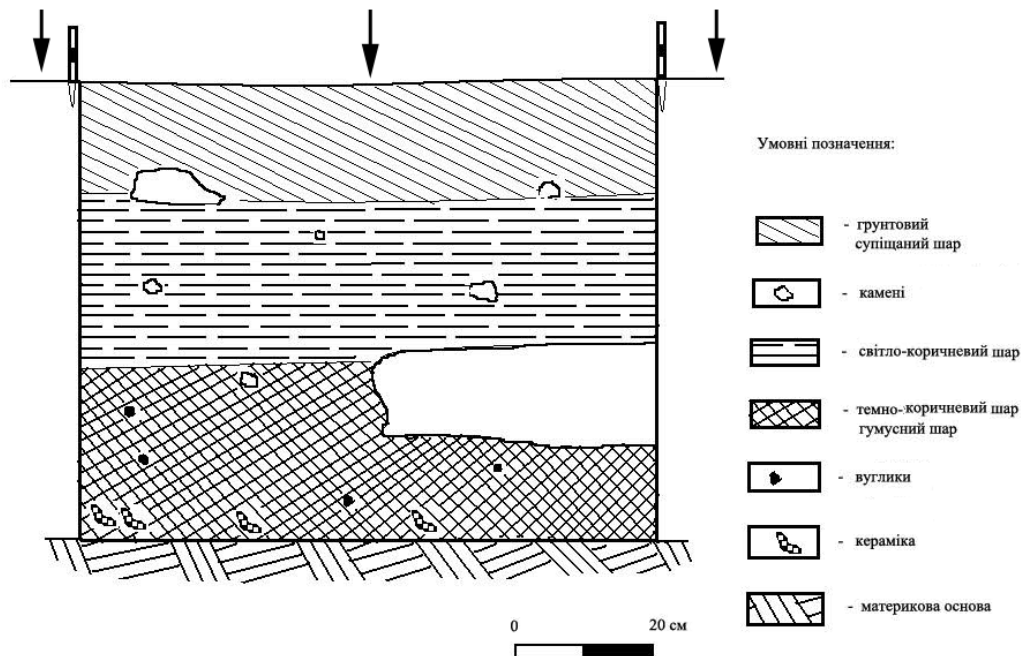

Рис. 5. Стратиграфія західної стінки шурфа 3
Fig. 5. Stratigraphy of western wall of trench 3

На глибині 0,7 м відкривається кам'яна основа гори. До глибини 0,8–0,9 м вона представлена шаром дрібного вапнякового каміння, а далі відзначено суцільну кам'яну основу гори.

Шурф 5 (1×1 м) також закладено у монастирському садку відповідно до просторової орієнтації на відстані 55 м від внутрішньої частини південного захисного муру монастиря та 60 м від зовнішньої частини внутрішнього муру (рис. 1).

У стратиграфії шурфа 5 можна виділити три послідовні шари. Верхній – ґрунтовий, що має товщину 0,2 м. Середній – це шар, який утворився та формувався порівняно пізно (вірогідно XV–XIX ст.) унаслідок різних будівельних робіт. Він має потужність від 0,2 до 0,5 м. Нижній шар представлений темнуватим прошарком, який колись зазнав значних руйнувань. На глибині 0,6–0,7 м у шурфі зафіксовано появу каменів та кам'яну основу гори, що унеможливила далі проведення археологічних робіт [Берест, 2005, с. 58].

Зі східної сторони монастиря знаходився замок. Писемні згадки про його забудову стосуються 1441 р. Після забудови тут виконано значні планувальні роботи. Приблизно на 1,5–2 м піднято рівень поверхні. Із західного боку замок мав потужну опорну кам'яну стіну, яка ще й зараз має висоту близько 12 м.

Забудова приміщень замку та монастиря виконана на горі, яку називають Рожаниця. Нам удалося простежити кілька метрів фундаментів вівтарної частини основного храму монастиря, що знаходяться у приміщенні підземної головного храму, де фундаменти будівлі покладені на суцільну гірську основу.

Таким чином, археологічні розвідкові роботи в околицях монастиря с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. засвідчують його заселення ще з княжих часів та відкривають перспективи для майбутніх широкомасштабних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський М.

- 1992 Наскельний могильник періоду раннього середньовіччя біля смт Підкамінь на Бродівщині // Історія релігій в Україні. Тези доповідей II-го Круглого столу. – Київ-Львів. – С. 5–6.

Берест Р.Я.

- 2005 Звіт. Розвідкові археологічні дослідження території монастиря в с. Підкамінь Бродівського району Львівської обл. // Архів НДЛ-81 історичного факультету – Львів. – 83 с.

Гудима П.

- 2004 Підкамінь. Портрет на фоні століть. – Тернопіль. – 226 с.

Житіє святих.

- 1998 Житіє святих. – Львів. – Т.1. – С. 163–165.

Онищук Я.

- 2001 Скелястий велетень Підкамінь // Голос відродження. – 17 липня.

Рожко М.

- 1996 Тустань – давньоруська наскельна твердиня. – Київ. – 240 с.

Zukiewicz K.

- 1907 Dzieje cudownego obrazu Maryi w kosciele oo. Dominikanów w Podkamenie. – Kraków. – 334 s.

Roman BEREST

ARCHAEOLOGICAL SURVEYS ON THE TERRITORY OF CLOISTER IN PIDKAMIN'
(BRODY DISTRICT L'VIV REGION) AND ADJACENT AREA

The paper is dedicated to results of archaeological surveys on the territory of cloister in Pidkamin' (Brody district L'viv region) and adjacent area. Discovered archaeological and written sources witnessed ancient history of the cloister which began about XV century, peculiarities of planigraphy of cult, economic and dwelling buildings, defensive fortifications etc. Settlement from Old Russ period, burials from different times and several caves are also investigated near the cloister.